

AZERBAYCAN'DA DİN VE DİNİ MÜESSESELER,
ABDULLA EHEDOV, AZERBAYCAN DEVLET NEŞRİYATI,
BAKÜ 1991, 200 SAYFA.

AZERBAYCAN'DA DİN VE DİNİ MÜESSESELER

CENGİZ MÜRSELOV*

KİTAP TANITIMI • BOOK REVIEW

Filozof olan yazar kaleme almış olduğu yedi bölümlü eserini Azerveşr de yayınlamıştır. Yazar; önsöz kısmında eserin içeriğini, yazılma nedenini ve Azerbaycan toplumunun sosyo-iktisadi yapısına değinerek din ve dini müesseselerin Azerbaycan tarihindeki önem ve lüzumuna vurgu yaparak, özellikle son dönem Rusya'nın “yeniden yapılanma” ve “aşîkarlık” siyasi kararının çevre ülkelerde o cümleden Azerbaycan da dini yenilik adına kazanımlarına dikkat çekmeye çalışmıştır. Nitekim yazar, bağımsızlıktan sonra ülkedeki siyasi, idari, iktisadi ve maddi değişimle birlikte dini inanç anlayışında ve ayrıca uzun yıllar devam eden ilmi-materyalist terbiyenin değişimini doğal olarak etkilediğini belirtmiştir. Ayrıca bu süreci olumlu yönde gelişimini ve değişimini etkileyen diğer bir nedenin 1990 yılında SSRİ Ali Komitenin “Vicdan azatlığı ve dini teşkilatlar hakkında” kabul edilen kanun olduğuna vurgu yapan yazar, bu karardan itibaren bölgelerdeki din adamları ve ruhaniler yıllarca yasaklanmış dini ayin ve ibadetlerini rahat yapar hale gelmişlerdir. Kısacası bu yasayla birlikte hem dindarlar hem de dini müessesler dini görevlerini tam bir demokratik özgürlükte yapar hali gelmişlerdir. Daha sonra yaza, 19 ve 20

* Yrd. Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi A.B.D. (gizcen@hotmail.com)

asırda toplumlardaki farklı sınıfların doğması ve ayrıca bilimsel keşifler karşısında dini inançların mevcudiyeti, dini düşüncenin varlığı ve dini müesseselerin devamlılığı gibi o günün problemlerini eserinde işleyerek, bu gibi sorunlara yönelik çözüm yollara bulmaya çalışmıştır.(5-6)

Yedi bölümden oluşan eserde yazar, birinci bölümde “*Kadim Azerbaycan’da Hıristiyan Dini*”, ikinci bölümde “*Muasır Azerbaycan’da Hıristiyan Dini*”, üçüncü bölümde “*Azerbaycan’da İslam Dini*”, Dördüncü bölümde “*Muasır Azerbaycan’da İslam Dininin Esas Farzları Ayinleri ve Merasimleri*”, beşinci bölümde “*Azerbaycan’da İslam’ın Sosyal Prensiplerinin tezahürleri*”, altıncı bölümde “*Azerbaycan’da İslam’ın Ahlak-i Etik Prensiplerinin Tezahürü*”, yedinci bölümde “*Umum beşeri Problemlere ve Hayat Hadiselerine dini Tesisatlar ve Ruhanilerin Pozitif Münasebeti*” bölümleriyle düşüncelerini okurlarıyla paylaşarak “netice” bölümüyle eserini sonlandırmıştır.

Birinci bölümde yazar, Azerbaycan’da milattan önceki mevcut dini inançlar hakkında genel bilgi vererek, dış devletlerin etkisiyle uzun süre ülkeye hâkim olmuş Zerdüştlük dinindeki ulûhiyet anlayışını izah etmiştir. Daha sonra yazar, Azerbaycan coğrafyasına Hıristiyan dini inancın buralara yerleşme tarihi hakkında yeterli araştırmaların yapılmadığını söyleyerek, dönem hakkında araştırma yapmış tarihi yazılı kaynaklara dayanarak Kafkas Albaniya halkı arasında Hıristiyan inancının yerleşmesi hakkındaki değişik rivayetlere değinmiştir. Rivayetleri değerlendirirken yazarın çoğunlukla Musa Kagankatlı’nın eserinden¹ faydalandığı dikkat çekmektedir.

Yazar, Hıristiyan inancının bu topraklara eskiden var olduğunu ancak resmi olarak kabullenme hadisesini Alban Hükümdarı III. Vacegan döneminde olduğunu söylemektedir. Dolayısıyla hükümdarın almış olduğu kararla Hıristiyanlık ülkeye yayılmıştır.

Böylece Alban kilisesi feodal devlet yönetiminde kendine yer edinmiştir. Zaman içerisinde Hıristiyanlığın ülke coğrafyasına hızla yayılması için dini eserler Alban elifbasına tercüme edilmiştir. Çalışmalar sonrası ülkede Hıristiyanlığın monofizit ve diofizit anlayışlarıyla birlikte eski inançlardan olan (Putperestlik, Manihaizm, Zerdüştlük, Mezdekilik) inançları değişik yerlerde varlıklarını korumuşlardır. Arap birliklerinin VII. asırda buralara düzenlediği fetih hareketiyle buradaki dini atmosferin değiştiğini belirten yazar, zamanla Hıristiyanlığın zayıflamasına neden olmuştur.

1 VIII asırda yaşamış yazarın, “*Ağvan Ülkesinin Tarihi*” isimli eseri günümüze kadar Albaniya tarihi hakkında yazılmış eski eserlerdendir. Ayrıca bölgeyle ilgili net ve doyurucu bilgiler içermektedir.

İkinci bölümde yazar, “*Muasır Azerbaycan’da Hıristiyan Dini*” başlığı altında; “*Rus-Ortodoks (Pravaslav) Kilisesi*” ve “*Hıristiyan Tarikatları*” iki alt başlıkta konuyu aydınlatmaya çalışmıştır. İlk alt başlıkta Azerbaycan’ın Çar İmparatorluğu tarafında işgal edilmesi ve bunun sonucunda ülkenin farklı merkezi yerlerine iskân ettirilen Hıristiyan nüfuz için yapılan kiliseler anlatılmıştır. İkinci alt başlıkta ise yazar, 1830 yılında Çar Rusya’sı birçok aşırı Hıristiyan tarikatlarını Azerbaycan’ın bazı merkezi şehirlerine iskân ettirilmesi sonucunda değişen dini yaşam ve mevcut ibadethaneler hakkında bilgi vermiştir.

Üçüncü bölümde “*Azerbaycan’da İslam Dini*” başlığı altında; “*Azerbaycan’da İslam dini, onun faaliyetleri, mezhepleri ve tarikatları*” ve “*Azerbaycan’ın Rusya işgalinden sonra inkılabı kadarki dönemde İslam dini*”, “*Sovyet Azerbaycan’ında İslam Dini*” üç alt başlıkta yazar, Azerbaycan’ın İslam’la tanışması, İslam’ın bu coğrafyaya yayılması ve Azerbaycan’ın Çar yönetiminden önceki dini tesisler ve dini yaşam gibi konular işlenmiştir. İlk alt başlıkta İslam Dininin Azerbaycan topraklarına kimler tarafında ve ne zaman girdiği, karşılaşılan zorluklar, yönetim arasında yaşanan sorunlar, İslam dininin bölgeye medeni ve manevi yönden kazanımları ve Arap komutanlar ve halk arasında ki sosyal ilişkiler gibi konular işlenmiştir. İlk zamanlar Müslüman rehberler Azerbaycan’da dini tebliğde dine teolojik boyutunu değil de dinin ameli buyutunu (namaz, zekât, kelme-i şehadet, hac) bireylere kazandırmayı hedef edindiğini söyleyen yazar, geçen zaman içerisinde bu çalışmalar yerini düzenli medreselere ve mekteplere bırakmıştır. Daha sonra yazar Azerbaycan’ın değişik merkezi vilayetlerinde Hilafet tarafında inşa ettirilen mescitlerin(camilerin) bölgede üstlendikleri hukuki, sosyal, iktisadi, siyasi ve dini eğitim yaptırımları hakkında teferruatlı bilgiler vermiştir. Nitekim yazarın da vurgu yaptığı üzere camilerin kitabeleri ve minarelerindeki yazıtlarda, dönemin önemli tarihi olay ve hadiseleri ile ilgi bilgilere yer verilmesi dikkat çekicidir. Uzun süre camilerin Müslüman yöneticiler tarafından çok amaçlı kullanma istekleri IX ve X asırda Medreselerin inşa edilmesiyle sona erdiğini söyleyen yazar, kurulan yeni medreselerin İslam dünyasında o cümleden İslam inancının hâkim olduğu coğrafyalarda yeni gelişmelere ve ilmi çalışmalara yön vermiştir. İلمي çalışmaların İslam dünyasına kazanımlarını anlatan yazar, daha sonra İslam dünyasında ki mezheplerin doğuşu ve ortaya çıkma nedenleri ve Azerbaycan da var olan mezhepler hakkında bilgi vermiştir. Sünni ve Şii kavramlarının mana ve tarihi yöndeki anlamı üzerine geniş teferruatlı izahattan sonra yazar; Şii tarikatların sayısı, Sünni ve Şiiler arasındaki farklar, Şii inanç esasları, Sünni ve Şii din görevlileri, dini bayramlar, dini ibadetler (namaz, oruç, kurban) vb. benzer konularda açıklamalarda bulunmuştur. Böylece yazar, Azerbaycan’daki İslam mezheplerini anlatırken mez-

hepleri tarihi sırayla değil, paragraflar arasında işlediği konuların anlatış ve akışına göre farklı başlıklar içerisinde durumu değerlendirmiştir. XIX asırda Azerbaycan'ın Çar İmparatorluğu tarafından işgal edilmesiyle uzun yıllar devam eden dini tesisler ve teşkilatların bir süre sekteye uğradığını söyleyen yazar, bölgedeki Müslümanların dinlerini yaşama talepleri ve dini sorunların giderilme istekleri karşısında Çar idaresi 1823 de Şeyhülislam müessesini 1832 de ise Müftülük müessesesini kurdu.

İkinci alt başlıkta yazar, Çar Rusya'sının XVI asırda nüfuzunun çoğu Müslüman olan Kazan ve Heşterhan hanlıklarının mağlubiyetinden sonra İmparatorluğun buradaki Hristiyanlaştırmak hususundaki siyasi uygulamalarından bahsetmiştir. Bu dönemde yazar, II Yekaterina ve adamlarının açık mübareze ve baskıcı siyasi uygulamalarının Müslümanlar üzerinde sonuç vermediğini söylemiştir. Tüm bu çalışmaların tek bir amacı vardır, Çar ve onun idaresine sadık devlet memurları edinmektir. Çar'ın bölgedeki kendi yönetimini sağlamlaştırmak için izlediği ikinci bir uygulama bölgedeki tanınmış ve hatırı tutulur din görevlerini yanına çekmek olduğunu altını çizen yazar, yönetim bu insanlara özel olarak maaş, madalyon ve toprak verdiğini söylüyor. Daha sonra yazar, Kafkasya'da dindarların yönetilmesi için atanan Şeyhülislam ve müftülerin kimlikleri ve yayınladıkları eserler hakkında kısa bilgiler vermiştir.

Üçüncü alt başlıkta yazar, din görevlilerinin Sovyet yönetiminin sosyalist ideolojik çıkışlarının halkın manevi değerlerine zarar vereceği düşüncesi sonucunda yaşanan olayları değerlendirmiştir. Dolayısıyla din görevlileri yönetimin çıkardığı kararlara karşı çıkarak, sosyalist çağrışlara karşı mücadele etmişlerdir. Nitekim yazar, sosyalist inkılapla mücadelelerde entelektüel Müslüman sınıfı durmadan güç kaybederken, fakir ve yoksul Müslümanlarda yönetimin vaatlerine kanarak Bolşeviklerin safında yer altığını belirtmiştir. Ayrıca bu mücadelelere rağmen 1925-1926 yılında 1700'den fazla mescit hizmetlerine devam etmiştir. İnkılapla mücadele döneminde dinî refah döneminin 1935 yılından sonra değiştiğini söyleyen yazar, özellikle bu tarihten sonra Lenin'in vicdan azatlık prensipleri ihlal edilerek, dini tesislerin faaliyetleri engellenmiş ve birçok alanda dindarların dini ibadetlerine yasaklar konmuştur. Buna müteakip olarak yazar, sosyalist inkılabın bölgede hâkimiyet sağladıktan sonra "*Kilisenin devletten ve mektebin(okulun) kiliseden ayrılması hakkında, Toprak hakkında, Mekteplerde dini itikadın telim ve dini ayinleri icrası hakkında, Vatandaşlık hakları ve sınıfların kaldırılması hakkında, Çocukların ve vatandaşların durumu hakkında*" birçok alanda yeni yasal kararlara değinmiştir. Çünkü dindarların ayaklanmaları sosyalizmin kabul ve kuruluş sürecini etkilediği düşünülmüştür.

Yönetim ve dindarlar arasında ki çatışmaların devam etmesi ve ikinci dünya savaşı çıkması, yıllarca tek bir çatı altında yönetilen din işlerinin yönetimi 1943-1944 yılında değiştirilerek birbirinden bağımsız dört ruhani idareye paylaştırıldı. Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan bu tarihten sonra Zakafkasya (Kafkas ötesi) Müslümanlar Ruhani İdaresi tarafından idare edilecektir. Sonra yazar, dört ruhani idareden biri olan Zakafkasya Müslümanlar Ruhani İdaresinin idari görevlere, atanan din görevlileri ve onların şahsı hakkında bilgiler vermiştir. Daha sonra dini idarelerin görevlerini ve sorumluluklarını denetlemek ve alınan kararların uygulanmasının kontrol amaçlı 1944 'de Dini İşler Şurası adı altında kurulmuş kurulun vazife ve sorumluluklarını anlatmıştır.

Dördüncü bölümde “*Muasır Azerbaycan'da İslam Dininin Esas Farzları Ayinleri ve Merasimleri*” başlığı içerisinde yazar, İslam'ın şartlarını (Kelme-i Şehadet, Namaz, Oruç, Zekât ve Humus, Hac), Kurban Bayramı, Kebin (Nikâh) ve Talak, Sünnet olmak, Muharremlik matemi, Mukaddesleri ziyaret ve Dini defin merasimi konularını on alt başlık halinde okuyucuya takdim etmiştir. Başlıkları teker teker incelendiğinde yazarın her alt başlığı terim ve kelime anlamlarını açıkladıktan sonra bu kavramların Azerbaycan toplumundaki yeri, taşıdığı anlamı ve manevi değerler üzerindeki etkilerini sıralayarak bir değerlendirmede bulunduğunu görürüz. Yazar, bazı alt başlıklar içerisinde konuları açıklarken materyalist anlayışın etkisinde kalmış bazı dini konuları bölümler içerisinde işleyerek yer yer değerlendirmelerde bulunmuştur.

Yazar özellikle son dört konu (Sünnet olmak, Muharremlik matemi, Mukaddesleri ziyaret ve Dini defin merasimi) hakkında detaylı açıklamalarda bulunmuştur. Çünkü bu konular Sovyetler döneminde Azerbaycan toplumunu birbirine bağlayan manevi ve milli değerler içeren mevzulardır. Hatta 1973'de Dini İşler Komite(DİK) yetkilisi Bonçkovski, tespitinde söylediği: “Azerbaycan da dini gelenekleler ve ritüellerin neredeyse Azerilerin milli gelenekleri haline geldiğini” sözleri bunun açık delilidir. Bonçkovski tespitine SSCB dönemini anlatan birçok eserde karşılaşmamız mümkündür.

Beşinci bölümde “*Azerbaycan'da İslam'ın Sosyal Prensiplerinin tezahürleri*” başlığı altında yazar, İslam'ın ve din görevlilerinin İslami değerlerin gelişen ve değişen toplumsal olaylar karşısında çözümler ürete bilirliliği ve toplumsal olayları yönlendirme gücüne malik olduğu üzere bir mülahazada bulunarak, gerekli gördüğü yerlerde şahsi görüşlerine yer vermiştir. Ayrıca yazar ülkedeki müftü ve din görevlilerinin İslam dinin sosyal davranışlara davet edici “azatlık, dostluk, paylaşmak ve beraberlik” içerikli vaazları örnek göstererek İslam'ın sosyalleşmeye ve modernleş-

meye teşvik edici değerler içerdiğini açıklamaya çalışmıştır. Sonra yazar materyalist düşünürlerin Kur'an-ı Kerimden “İnsanlar arasındaki mal düzensizliği², insanların bir kısmı derece olarak bazılarının üstünlüğü³” ayetleri örnek göstererek, onların İslam'daki sınıf, adalet, paylaşmak ve mülk edinme esasları hakkındaki düşüncelerine değinmiştir. Bölümün son kısmında yazar, dönemin din görevlileri tarafından camilerde ve mabetlerde “kardeşlik, dostluk, birlik ve beraberlik” hakkında verdikleri vaazların aslında sosyalist prensiplerle zıt olmadığına göstermeye çalışmıştır.

Altıncı bölümde “*Azerbaycan'da İslam'ın Ahlaki Etik Prensiplerinin Tezahürü*”, yazar bu bölümde dünya tarihinde etik veya ahlaki değerlerin oluşum tarihi hakkında giriş mahiyetinde kısa bir bilgi sonra, dini ahlaki değerlerin inanılan fevkalade varlık tarafından konulduğuna ve bu hükümlerin umumi özellikler taşıdığını söyler. Sırayla ilahi dinlerdeki ahlaki değerlerden bahseden yazar, ilk olarak Hıristiyanlıktaki “öldürmemek, çalmamak ve ahlaksız davranmamak” gibi kavramlarına vurgu yaparak, bu kavramların aslında sosyal anlamda insanları terbiye ettiğini ve onlara ahlaki olarak belli değerler kazandırdığını söylemiştir. İslami değerlere girmeden önce yazar, cahiliye Arap toplumunda yaşanmış ahlaki davranışları genel bir değerlendirmeden sonra Hz. Muhammed'in (sav) Müslümanlardan istediği ahlaki değerlerden örnekler vererek geniş açıklamalarda bulunmuştur.

Bölümün sonuna doğru yazar, Dini ahlak prensipleri içerisinde kadınlara karşı münasebet mevzusuna geniş yer vererek, kadının toplumdaki durumu ve karşı cinsle ilişkilerinde nasıl olması gerektiği meselesini, ilahi dinlerde kadın ve sosyalist toplumda kadın haklarının ne olması gerektiği üzerine bir değerlendirmede bulunmuştur.

Yedinci bölüm de “*Umum beşeri Problemlere ve Hayat Hadiselerine dini Tesisatlar ve Ruhanelerin Pozitif Münasebeti*”. Başlığını içermektedir. Yazar burada Sovyet idaresi yönetiminde ülkelerde “İslam'ın sulhsever ve sulhu mutafa eden bir din olduğu” ve “Müslümanlar sulh uğrunda mübarezede” adlı düzenlenen konferans ve sempozyumlar hakkında bilgi vermiştir. Nitekim bu amaç için çalışan din hadimlerinin gayret ve çabaları yazar tarafından göz ardı edilmemiştir. Ayrıca sosyalist toplumda kadının içtimai ve siyasi haklarının gerekliliği gibi konuların yeniden dile getirildiğini görüyoruz.

Yazar netice bölümünde, Azerbaycan'ın geçmişten dini inançlarına, Çar ve Sovyet yönetiminin idareye geçmesiyle ülkedeki mevcut (İslam) dini yapının ilmi

2 Şurâ /12; İsrâ/21;

3 Zuhruf/31;

ateizm çalışmalarıyla değişik formalara girdiğini söylemiştir. Sosyalist düşüncenin getirileriyle değişen dini hayatın giderek sekülerleşmeden etkilenip daralacağını belirtmiştir. Ancak Gorbaçov'un yeniden kurma, demokratikleşme ve aşıkârlık hamleleriyle dindara tanınan din ve vicdan özgürlüğü yetkileri genişleyip tüm bu yapıyı değiştirmiştir. Netice olarak yazarın muasır dönem dediği dönemde (1991 ve sonraki dönem) Azerbaycan'da dine yönelme hayli artmıştır. Yazarında ifa ettiği gibi: zamanla dâhile kovulmuş gizli dindarlık yeniden zuhur etmiştir.

Tanıtmaya çalıştığımız eser, anlaşılır ve açık bir üslupla yazılmıştır. Anlatılan konular ve içerik itibarıyla eser Azerbaycan'da geçmişten günümüze var olan dinler tarihi hakkında bilgi verip, özellikle coğrafyayı etkileyen İslam dinin toplum üzerindeki manevi ve sosyal etkileri incelendikten sonra Çar yönetimiyle değişen dini yapı incelenmiştir. Çar imparatorluğundan sonra yönetimi devir alan Sovyet hükümeti ülkenin kaderini bir daha değiştirmiştir. Din afyon olarak görülmüş, dine/dinlere ve ya dindarlara karşı ilmi ateizm başka bir deyişle maddeci ilmi çalışmalar önerilmiştir. Bir de bu dönemde sosyalizmin getirdiği yeni anlayışlar din ve dini değerleri etkilediğini de gözden kaçırmamız gerekir. Yukarıda belirttiğimiz üzere Gorbaçov'un uyguladığı siyasi çıkışlar bunların çoğunun istenilen hedefe ulaşmasına engel olmuştur. Ayrıca eser Kiril Türkçesinden çevrilerek tanıtılmıştır.